

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ТА ОПОДАТКОВУВАННЯ КУСТАРНО-РЕМІСНИЧОГО ВИРОБНИЦТВА В УСРР У 1921-1928 рр.

Встановлено загальну кількість підприємств кустарної промисловості та зайнятих у ній осіб. Визначено найбільш важливі напрями їхньої роботи, фактори розвитку кустарництва в роки нової економічної політики, дано характеристику основних принципів оподаткування малих підприємств. Показано особливості збору статистичних даних податковими органами того часу, акцентовано увагу на характерних рисах державної політики щодо малого бізнесу (підтримка виробників матеріальних благ).

Ключові слова: кустарна промисловість, нова економічна політика, оподаткування, виробництво матеріальних благ, патентний збір, класовий підхід.

Установлено общее количество предприятий кустарной промышленности и занятых в ней лиц. Определены наиболее важные направления их работы, факторы развития кустарничества в годы новой экономической политики, дана характеристика основных принципов налогообложения малых предприятий. Показано особенности сбора статистических данных налоговыми органами того времени, акцентировано внимание на характерных чертах государственной политики относительно малого бизнеса (поддержка производителей материальных благ).

Ключевые слова: кустарная промышленность, новая экономическая политика, налогообложение, производство материальных благ, патентный сбор, классовый подход.

The author sets the total number of cottage industries and a number of employees. The author identifies the most important directions of their work, the most important factors of a home industry development in the new economic policy years, describing the basic principles of small business taxation. The author shows characteristic of a statistical data collection used by the tax authorities of the time, highlights the salient features of a state policy concerning a small business (support for producers of material wealth).

Keywords: handicraft industry, the new economic policy, taxation, production of material goods, the patent fee, class approach.

Відновлення народного господарства України після громадянської війни, перехід до НЕПу був нерозривно пов'язаний із розвитком кустарної промисловості. У господарському житті більшості населення України кустарництво було надійним джерелом підсобного заробітку, а в період громадянської війни й післявоєнної розрухи стало практично єдиним постачальником товарів широкого народного вжитку для населення країни. Використання радянською владою дрібної промисловості для наповнення товарною масою внутрішнього ринку, а дрібних виробників як союзників робітників і селян – для побудови соціалістичної еко-номіки зажадало від держави цілеспрямованої орга-нізації їхньої роботи. Важливою складовою частиною цього процесу було створення системи оподатко-вування кустарів. Її функціонування в умовах НЕПу становить великий

інтерес як у науково-історичному, так і в господарсько-практичному відношенні.

Роботи з теми статті, що перебувають у публічному доступі, показують, що процес розвитку кустарництва та системи оподаткування дрібної промисловості в 1921-1928 рр. був складним і суперечливим. Розглянувши статті проблематика неодноразово потрапляла в коло наукових інтересів істориків, економістів, публіцистів. Одним із перших авторів, який зробив спробу критичного розгляду заявленої проблеми, був Я. С. Розенфельд [11]. Він чітко визначив негативні наслідки політики «воєнного комунізму» для розвитку кустарництва, показав його нагальні проблеми, освітив основні напрямки податкової політики радянської влади щодо малого бізнесу. Тема розвитку кустарництва в УСРР (Українська Соціалістична Радянська Респуб-ліка) і різних аспектів його функціонування в 1921-1928 рр. освітлена в роботі

П. І. Василевського й Е. І. Шліфштейна [2].

Після тривалого забуття кустарної тематики наприкінці 30-х – початку 50-х років ХХ ст. виходять цікаві роботи з теми даного дослідження. Серед них слід особливо відзначити роботи А. І. Бузлаєвої [1], Г. Д. Діденка [6], П. І. Яковлева [16]. У них дається всебічна характеристика заходів радянської влади з розвитку кустарної промисловості в 1921-1928 рр. З ідеологічних міркувань у всіх публікаціях робиться акцент на кооперації кустарів, причому в роботі А. І. Бузлаєвої містяться цікаві дані про оподаткування кустарів. Побудова ринкової економіки в сучасній Україні спровокувала особливу увагу до теми малого бізнесу з боку вчених. Наслідком цього була публікація ряду робіт з теми дослідження, серед яких варто виділити роботи М. М. Олійника [8; 9] і О. Сушко [13]. Робіт, де всебічно й комплексно вивчається проблема розвитку кустарного виробництва в сукупності із широким спектром питань, що стосуються її оподаткування, на даний момент немає. Завдання даної статті полягає в тому, щоб заповнити наявні прогалини.

Метою статті є всебічне й комплексне вивчення проблеми розвитку кустарної промисловості в сукупності з питаннями її оподаткування. У статті автор виявляє основні причини переходу від «воєнного комунізму» до нової економічної політики, розкриває суть основних факторів розвитку кустарництва в роки НЕПу. Автор установлює загальну кількість кустарних підприємств і зайнятих на них осіб, показує особливості збору статистичних даних податковими органами того часу, акцентує увагу на характерних рисах державної політики відносно малого бізнесу. Автор визначає основні види грошових платежів, що стягувалися з кустарів, аналізує їхні розміри, особливості стягнення податків, дає огляд кустарних виробництв за фіскальною регламентацією. У статті автор висвітлює специфіку оподаткування малих підприємств залежно від кількості найманої робочої сили та готової продукції. Дана стаття є складовою частиною процесу вивчення розвитку дрібної промисловості Харківської губернії в 1921-1928 рр.

Методологія даного дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності й системності. Перший із принципів дозволив вивчити розвиток кустарного виробництва в діалектичній єдності із проблемою її оподаткування як процесу, що змінювався в часі. Принцип об'єктивності дав можливість вивчати його в нерозривній єдності з комплексом умов соціально-економічного, суспільно-політичного розвитку країни, розглянувши її в динаміці та при обліку конкретно-історичних особливостей. Принцип системності надав автору можливість простежити взаємозв'язки, визначити взаємозалежність між процесом розвитку кустарної промисловості Харківської губернії й системою оподаткування розглянутого періоду в їхній сукупній динаміці.

Політика «воєнного комунізму» мала основною метою забезпечення великих міст продовольством і сировиною для промисловості. Після завершення громадянської війни «воєнний комунізм» втратив свою актуальність. Здійснення командно-мобілізаційних

заходів 1918-1921 рр. в Україні призвело до глибокої економічної кризи. У стані колапсу опинилося дрібнотоварне виробництво, розвиток якого став проблематичним [11, с. 492]. Відновлення в Україні господарського механізму на основі ринкових відносин, приватного сектора економіки, відродження кустарно-ремісничого виробництва почалося тільки після переходу до НЕПу в 1921 р.

Дрібним виробникам радянська влада України в роки НЕПу приділяла велику увагу. Для цього існували об'єктивні й суб'єктивні фактори. До першого ми відносимо те, що кустарно-ремісниче виробництво за питомою вагою у виробництві промислової продукції, кількості зайнятих у ній осіб, ролі в наповненні ринку товарами першої необхідності займало провідне місце в народному господарстві УРСР. На початку 1920-х рр. розвал великої промисловості й перевага дрібного селянського господарства в економіці України обумовили прискорений розвиток кустарно-ремісничого виробництва [9, с. 57].

Серед суб'єктивних факторів розвитку кустарництва в роки НЕПу ми виділяємо неможливість повноцінної інтеграції приватних промислових підприємств у соціалістичну економіку України 1921-1928 рр. При новій організації господарського життя в УРСР кожна людина обов'язково повинна була особистою працею брати участь у процесі виробництва. На кустарно-ремісничих підприємствах цей принцип із застереженнями міг дотримуватися, тому більшовицька доктрина того часу розглядала кустарів-одинаків як соціально близький елемент для робітників і селян. Однак при розширенні свого виробництва власник, маючи у своєму розпорядженні капітал, міг діставати прибуток, особисто не беручи участь у виробничому процесі. У цьому випадку більшовицька доктрина відносила його в розряд «нетрудових елементів», а їхні промислові підприємства вважалися сферою застосування економічної активності буржуазії – класового ворога радянської влади. Вона, займаючись побудовою соціалістичної економіки, наголошувала на розвитку саме дрібнотоварного виробництва. Це підтверджує дозвіл фізичним особам мати в приватній власності тільки дрібні підприємства [11, с. 496].

Після проголошення НЕПу почався відхід від принципів «воєнного комунізму» в області дрібно-товарного виробництва. У міру лібералізації економічного життя правила для ведення малого бізнесу в Україні спрощувалися [3, с. 11-13; 5]. Так з 1925 р. кустарні підприємства (із числом працівників не більше 20 чоловік) могли відкривати всі громадяни без спеціального дозволу яких-небудь офіційних інстанцій [11, с. 495]. У 1921-1922 рр. у кустарній промисловості УРСР було зайнято близько 260 тис. чоловік. Цей показник, з огляду на управлінську плутанину й недосконалість післявоєнної статистики, є не цілком точним. Серед найбільш розвинених галузей кустарництва фігурують виробництва з виготовлення одягу (31,8%), харчових продуктів (27,1%), обробки дерева (13,9%). Близько $\frac{2}{3}$ малих підприємств України було зосереджено в сільській місцевості, обслуговуючи потреби селян [6, с. 277].

Питома вага кустарної промисловості УРСР за кількістю зайнятих у ній осіб у другій половині 1920-х років становила близько 50 % від загальної чисельності робітників. Серед недержавних підприємств частка кустарів у виробництві промислової продукції становила $\frac{2}{3}$ від загального обсягу [12, с. 11]. Комерційна привабливість занять кустарництвом для фізичних осіб була очевидною. Вона підтверджувалася зокрема тим, що оборот капіталу в кустарному виробництві становив 7-8 разів на рік [14, с. 17]. Це було менше, ніж у торгівлі, але в ідеологічному плані було більш кращим, оскільки всі задіяні в торговельній сфері приватники розглядалися радянською владою як спекулянти.

У сфері дрібнотоварного виробництва всі податкові витрати на 1 кустарний заклад становили 0,14-1,22 % від обороту малого підприємства. Це було невисоким показником серед інших видів господарської діяльності в приватному секторі економіки. Чистий прибуток власника в дрібнотоварному виробництві (29,8 % від обороту підприємства) був вище, ніж у приватній промисловості (17,6 %) і торгівлі (15,1 %) [15, с. 69]. Однак вкладення у виробництво матеріальних благ є більш довгостроковими в плані одержання прибутку, ніж проведення торговельно-посередницьких операцій. Швидкий оборот капіталу в них обумовив те, що в загальній масі товарообігу приватного сектора економіки УРСР (торгівля й промисловість) оборот більших кустарних закладів становив 4,2 %, кустарів-одинаків – 10,4 %, а приватної торгівлі – 78,3 % [15, с. 32].

Податкові надходження від кустарної промисловості УРСР в 1926-1927 рр. становили 23,8 млн крб, а від всієї іншої приватної промисловості – 25,3 млн крб [15, с. 23]. Характерною рисою статистичних матеріалів НКФ УРСР (Народний комісаріат фінансів Української Соціалістичної Радянської Республіки) є те, що всі підприємства малого бізнесу були об'єднані під одним терміном – «заняття». Вони, в свою чергу, ділилися на виробничу й невиробничу групи. До першої належали промисли з виготовлення матеріальних предметів – гончарні, ковальські, шкіряний промисли тощо, а до другої – різні види діяльності з надання яких-небудь послуг (візництво, ремонт та чищення взуття, одягу, перукарські й інші види робіт зі сфери обслуговування).

У середині 1920-х років в Україні, за офіційними даними НКФ УРСР, мали свою справу (виробничого й невиробничого характеру) 102 340 чол. У їхній бізнес було залучено 143 052 чол. Ці дані можна вважати репрезентативними, оскільки безліч дрібних виробників, приховуючи свої підсобні заняття, не попадали ні в які зведення. Імовірно, загальна кількість кустарів була значно більшою, але ці дані є приблизними [9, с. 58]. В УРСР на 1 заняття (малий бізнес) припадало 1,4 чол. На членів родини власників припадало 87,9 % робочої сили, на учнів – 10,6 %, найманих робітників було всього 1,5 %. Причому основна маса найманих робітників, зайнятих у малому бізнесі УРСР, була сконцентрована в підприємствах з виробництва матеріальних благ. Із

14 859 врахованих приватних промислових закладів 60 % (8 915) були кустарного типу. З 66 164 зареєстрованих робітників приватної промисловості УРСР 41 % (27 133) були зайняті в дрібнотоварному виробництві [15, с. 29].

Особи, що володіли більшістю дрібних кустарних підприємств України, являли собою прошарок кустарів-одинаків, яких можна назвати бізнесменами з мінімальною кількістю найманої робочої сили. Це дозволяло більшості з вищезгаданих підприємців одержувати пільги з оподаткування від держави, тому що на 1 їхній заклад у середньому припадало 3 найманих робітників. Крім того, дрібним виробникам, що не використовували найману робочу силу, надавалися пільги й по оплаті комунальних послуг. Кустар-одинак платив за 1 кв. сажень житлової площі 1-2 крб на місяць, а власник майстерні з найманою робочою силою – 3-10 крб [7, с. 127].

Основним фіскальним інструментом держави в період НЕПу став промисловий податок. Промисловий податок складався з патентного й зрівняльного збору. Патентний збір – це збір авансового характеру, що стягувався наперед за половину господарського року. Цей вид збору припускав чітку диференціацію залежно від місцезнаходження підприємства (місто або село), його розміру (чисельність робітників, наявність механічного двигуна). Патентний збір виконував облікову й реєстраційну функцію для малих підприємств. Переважна більшість кустарних закладів належала до 1-3 розрядів промислових підприємств у сітці обкладання патентним збором. Крім патентного, з малих підприємств стягувався зрівняльний збір [15, с. 60]. Він являв собою податок (3 %) з обороту кустарних підприємств. Цей збір демонстрував класовий підхід до приватних власників. Ставки зрівняльного збору варіювалися залежно від статусу платника (орендар, приватник, кооператор). За допомогою зрівняльного збору радянська держава робила основний податковий тиск на неусуспільнену частину народного господарства України.

До кустарних закладів, з яких стягувався патентний і зрівняльний збір, належали підприємства, де число найманих робітників складало 4 і більше, причому в цьому випадку члени родини власника (у селі – двору) прирівнювалися до найманих робітників. До підприємств, які платили тільки патентний збір, належали кустарно-ремісничі заклади, де число найманих робітників не перевищувало 3 чол., причому тоді й члени родини (у селі – двору) кустаря за найманих робітників не вважалися [15, с. 61]. Патентний збір для таких виробництв становив 4 крб. З огляду на вищесказане, переважна більшість дрібних виробників УРСР, маючи мінімум найманих робітників, звільнялися від сплати зрівняльного збору.

До числа підприємств 2 розряду належали кустарні заклади із числом робітників від 4 до 8 чол., а патентний збір на них становив 8 крб. До промислових підприємств 3 розряду входили кустарні заклади зі штатом від 8 до 16 чоловік, а патентний збір з них стягувався в розмірі 12 крб. Величина патентного збору, як і приналежність підприємства до закладів кустарного типу, варіювалася залежно від

наявності на ньому механічного двигуна. За наявності механічного двигуна кустарним вважалося виробництво, де трудилося 10 чоловік, а без нього – 20 чоловік [11, с. 494]. Якщо двигун на підприємстві був, то кустар-власник платив патентний збір за наступниму сітці розрядом, тобто замість 12 крб за 3 розряд він вносив у скарбницю 20 крб, за патент на підприємство 4 розряду.

Свідченням підтримки радянською державою підприємств, що займалися виробництвом матеріальних благ, а не торговельно-посередницькими операціями, є істотна різниця в розмірах патентного збору з промисловців і торговців. Промисловий податок у торгівлі становив 33,7 % усіх податкових витрат, а в кустарів – 1,7 %. У сукупності податкові витрати в торгівлі становили 35,4 % від обороту підприємства, а в кустаря з найманою робочою силою – 2,2 %, що зайвий раз підтверджує підтримку радянською владою реального сектора економіки [15, с. 37-38]. Радянське податкове законодавство спонукувало кустарів робити, насамперед, товари широкого народного вжитку, насичуючи гостро необхідною товарною масою внутрішній ринок. Про це свідчить той факт, що кустарі, які виготовляли предмети розкоші, додатково платили за це 50 % від покладеної їм суми патентного збору [4].

Так, для кустарних закладів, що виготовляли предмети розкоші, покладена сума зрівняльного збору (3 % з обороту підприємства) зростала до 12 %. Малі підприємства, що випускали продукцію широкого народного вжитку, розглядалися органами радянської влади в якості суспільно корисних господарюючих суб'єктів, про що свідчить пільгове нарахування їм зрівняльного збору. При визначенні його розміру податковим комісіям було запропоновано розглядати дрібнотоварне виробництво кустарів, що виготовляло товари повсякденного побуту, як підсобний заробіток трудящих [10, с. 159].

Підбиваючи підсумки, необхідно звернути увагу на те, що акцентований розвиток кустарництва в 1921-1928 рр. був обумовлений як економічними, так і ідеологічними причинами, пов'язаними з побудовою

соціалізму в Україні. За офіційними даними податкової статистики УРСР, загальна кількість малих підприємств (виробничого й невиробничого характеру) у середині 1920-х років становила 102 340, а зайнято в них було 143 052 чоловік. Із врахованих НКФ УРСР 14 859 приватних промислових підприємств 60 % (8 915) були кустарного типу. З 66 164 робітників приватної промисловості УРСР 41 % (27 133) були зайняті в дрібнотоварному виробництві.

Характерною рисою статистичних матеріалів НКФ УРСР є об'єднання підприємств малого бізнесу під одним терміном – «заняття». Воно, у свою чергу, ділилося на виробничу (виготовлення матеріальних речей) і невиробничу (надання послуг) групи. Радянська влада наголошувала на розвитку виробничого сектора в сфері малого бізнесу. Основним фіскальним інструментом держави в період НЕПу став промисловий податок. Він складався з патентного й зрівняльного збору. Патентний збір стягувався наперед за половину господарського року й виконував облікову й реєстраційну функцію для малих підприємств. Зрівняльний збір являв собою платіж (3 %), що стягувався з обороту середніх і великих кустарних підприємств і демонстрував класовий підхід до їх власників.

Переважна більшість кустарних закладів належала до 1-3 розрядів промислових підприємств по сітці обкладання патентним збором. Більша частина дрібних виробників УРСР звільнялася від сплати зрівняльного збору. Радянське податкове законодавство спонукувало кустарів виготовляти, насамперед, товари широкого народного вжитку, а кустарі, що виготовляли предмети розкоші, додатково платили за це 50 % від покладеної їм суми патентного збору. Подальше вивчення проблеми, заявленої автором статті, представляється доцільним за такими напрямками, як політика радянської влади ліквідації ухилів у кооперативному будівництві УРСР і «дикої» кооперативної мережі в кустарно-промисловій сфері, еволюція організаційної структури кустарно-промислової кооперації в 1921-1928 рр., соціальний компонент в організації й діяльності кустарно-промислової кооперації УРСР у роки НЕПу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бузлаева А. И. Ленинский план кооперирования мелкой промышленности СССР / А. И. Бузлаева. – М. : Наука, 1969. – 175 с.
2. Василевский П. И. Очерки кустарной промышленности СССР / П. И. Василевский, Е. И. Шлифштейн. – М.-Л. : Госиздат, 1930. – 294 с.
3. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров о кустарной и мелкой промышленности от 7 июля 1921 г. // Законы о кустарях и артелях. Сборник декретов, постановлений, инструкций, циркуляров и пр. – М. : Право и жизнь, 1925. – С. 11-13.
4. Декрет ВЦИК и СНК о промысловом обложении производства предметов роскоши и торговли ими от 10.02.1922 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства 1922 г. – № 16. – Ст. 180.
5. Декрет СНК о руководящих указаниях органам власти в отношении мелкой и кустарной промышленности // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. – 1921 г. – № 47. – Ст. 230.
6. Диденко Г. Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925) / Г. Д. Диденко. – К. : Изд-во АН УССР, 1962. – 376 с.
7. Извлечение из Постановления ВЦИК и СНК от 13.06.1923 г. об оплате жилых помещений в поселениях городского типа // Кустарная и мелкая промышленность и промысловая кооперация (Собрание декретов, инструкций, циркуляров, разъяснений и прочее по кустарной и мелкой промышленности и промысловой кооперации). – М. : Изд-во комитета помощи инвалидам войны при ВЦИК Советов, 1923. – С. 127.
8. Олійник М. М. Вплив змін в податковій політиці держави на розвиток приватного, орендного та кустарно-ремісничого виробництва України у 1921-29 рр. / М. М. Олійник // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2000. – № 1. – С. 12-14.
9. Олійник М. М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921-1929 рр. / М. М. Олійник. – Х. : Вид-во Вісьок ін-т Нац. Гвардії України, 1998. – 128 с.

10. Постановление Коллегии НКФ от 4.04.1922 г. о налоге на кустарей // Кустарная и мелкая промышленность и промысловая кооперация (Собрание декретов, инструкций, циркуляров, разъяснений и прочее по кустарной и мелкой промышленности и промысловой кооперации). – М. : Изд-во комитета помощи инвалидам войны при ВЦИК Советов, 1923. – С. 159.
11. СССР. Центральное управление народно-хозяйственного учета. Мелкая промышленность СССР по данным Всесоюзной переписи 1929 г. – Вып. 1. – М. : Соцэкгиз, 1933. – 199 с.
12. Сушко О. Державне регулювання приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу / О. Сушко // Пам'ять століть. Історичний науковий та літературний журнал. – 2001. – № 6. – С. 76-90.
13. Частная торговля и промышленность Украины: по данным налогового аппарата НКФ УССР. – Х. : Изд-во НКФ УССР, 1927. – 111 с.
14. Частная торговля, промышленность и личные промысловые занятия на Украине. По данным налогового управления НКФ УССР за 1926-27 год. – Х. : Изд-во Укр. отд. Гос. фин. изд-ва СССР, 1929. – 189 с.
15. Яковлев П. И. Промысловая кооперация СССР за 40 лет / П. И. Яковлев. – М. : Всесоюзн. кооперат. изд-во, 1957. – 51 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; д.і.н., професор Ю. В. Котляр*

© *О. В. Малишев, 2011*

Стаття надійшла до редколегії 06.09.2011 р.